

Janusz Tomala

Paweł Tomala

Problem umocnień obronnych Oświęcimia w wyniku badań archeologicznych przeprowadzonych w 2023 i 2024 r.

The Issue of Oświęcim Defensive Fortifications
as a Result of Archaeological Research Conducted in 2023 and 2024

Abstrakt: Oświęcim pojawia się po raz pierwszy w źródłach historycznych w 1179 r. W 1284 r. wymieniono wójta, co może oznaczać, iż Oświęcim posiadał już prawa miejskie. Rozwój ośrodka przyspieszył jego awans na stolicę księcia Władysława w 1316 r., po podziale dominium cieszyńskiego.

Badacze przypuszczają, iż Oświęcim mógł być otoczony murami obronnymi. Przekazy są nieliczne i enigmatyczne. Ustanowiony specjalny podatek czopowy w 1563 r. przeznaczyć miały władze miasta na ukończenie murowanego obwodu. Prace trwały jeszcze w 1572 r. Według mapy z 1563 r. *Ducatus Oswieczensis et Zatoriensis* Oświęcim otaczały mury i wyższe od nich baszty, a w budynkach bramnych nad przejazdem mieścił się jednoizbowe pomieszczenia.

Relikty murowanych umocnień nie zostały dotychczasowo odkryte, za to w kilku miejscach natrafiono na fragmenty fosy miejskiej. Miała ona mieć około 6 m szerokości i 1,5 m głębokości. Według hipotetycznej rekonstrukcji przebiegu obwodu obronnego A. Przybyłoka należałoby ich się spodziewać wzdłuż ul. Sienkiewicza, poza

terenem „naszej” inwestycji. Badacz ten sugerował, iż przy budowie fosy, aby zminimalizować nakład prac ziemnych, wykorzystano w różnych ośrodkach miejskich Górnego Śląska naturalne ciek i skarpy, w tym również prawdopodobnie i w Oświęcimiu.

Po badaniach archeologicznych nasuwają się dwa pytania. Pierwsze – jaką faktycznie powierzchnię zajmowało średniowieczne miasto. Fosa była nie tylko obiektem obronnym, ale jednocześnie granicą miasta, gdzie obowiązywały odrębne prawa niż na obszarze pozamiejskim, który zapewne wykorzystywano pod rolnictwo lub ogrodnictwo czy hodowlę. Podziały te, nawet po zasypaniu fosy, nadal obowiązywały, o czym świadczy ścieżka czy też uliczka zaznaczona na planach z 1845 i 1884 r. Drugie – czy Oświęcim posiadał pełny murowany obwód obronny. Miasto usytuowane jest na wzgórzu, o znacznym, nawet powyżej 10 m przewyższeniu w stosunku do otaczającego terenu. Być może umocnienia obronne ograniczono tylko do przejazdów bramnych. Prawdopodobnie fosa i przewyższenie wystarczyły do zabezpieczenia mieszkańców.

Słowa kluczowe: Oświęcim, archeologia historyczna, archeologia miast, miejskie urządzenia obronne, badania archeologiczno-architektoniczne

Wstęp

Badania archeologiczne w Oświęcimiu prowadziliśmy na terenie miasta lokacyjnego (AZP 103-49) podczas budowy domu wielorodzinnego przy ul. Sienkiewicza 15 na dz. nr 2643/2, 328, 329/2 w miesiącach wrzesień–grudzień 2023 r. oraz podczas budowy domu usługowo-mieszkalnego przy ul. Piastowskiej 11 na dz. nr 2313, 316/2 w miesiącach listopad 2023 – lipiec 2024 r. Druga z wymienionych inwestycji poprzedzona była badaniami archeologicznymi wykonanymi w miesiącach sierpień–listopad 2023 r. przez Grzegorza Mądryckiego z Oświęcimia. Badacz ten założył dwa wykopy na dz. 316/2, pierwszy w części północnej o wymiarach 3 x 3 m, drugi w części środkowej o wymiarach 1,5 x 3 m. W tym czasie rozebrano stojący na tym terenie przedwojenny budynek.

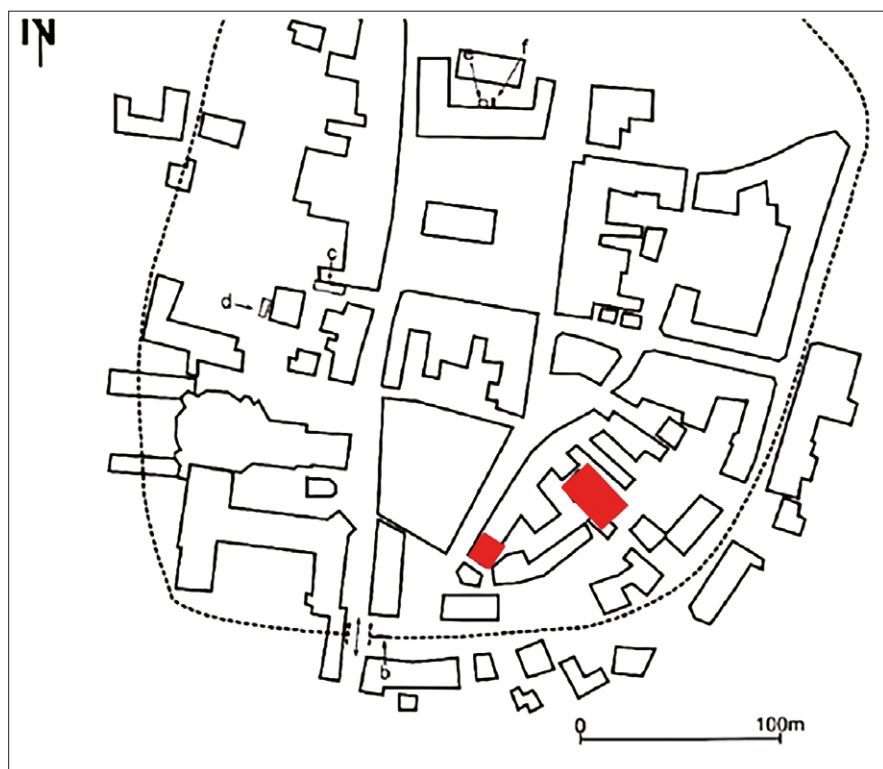
Podstawowe informacje historyczne i dotychczasowe badania archeologiczne¹

Oświęcim pojawia się po raz pierwszy w źródłach historycznych w 1179 r. W 1284 r. wymieniono wójta, co może oznaczać, iż Oświęcim posiadał już prawa miejskie. Rozwój ośrodka przyspieszył jego awans na stolicę księcia Władysława w 1316 r., po podziale dominium cieszyńskiego, które zostało zhołdowane w 1327 r. Janowi Luksemburskiemu. Dokument lenny zawiera najstarsze wzmianki o mieście i zamku. Nadgraniczne położenie Oświęcimia przyczyniało się do zagrożeń księstwa zbrojnymi napaściami. I tak poświadczono są najazdy w 1433, 1438, 1452 r. (przez Piotra Szafrąca). W wyniku tego ostatniego, w styczniu 1453 r. sejmik w Lubrańcu zgodził się wysłać pod Oświęcim oddział zbrojny. Zamek został oblężony i zdobyty, nie wiadomo nic na temat walk w mieście. Na ten atak Jan IV oświęcimski odpowiedział zajęciem klasztoru dominikańskiego i ostrzałem zamku. Ostatecznie Jan IV zmuszony został do odsprzedania terytorium oświęcimskiego królowi polskiemu Kazimierzowi Jagiellońskiemu w 1454 r. Miasta nie oszczędzały inne kataklizmy. W 1503 r. wielki pożar zniszczył dużą część zabudowy miejskiej oraz zamek, dwa lata później król Aleksander Jagiellończyk zwolnił Oświęcim od podatku na 15 lat i nakazał wzmocnić umocnienia *castris et oppidis*. Kolejny pożar miał miejsce podczas potopu szwedzkiego. Z pięciuset domów miało pozostać tylko dwadzieścia. W 1676 r. ludność Oświęcimia liczyła tylko 114 osób. Trzydzieści lat później zmarło wskutek zarazy prawie 300 osób, a kolejny pożar zniszczył zabudowę

¹ Opracowane na podstawie pracy Arkadiusza Przybłoka, Mury miejskie na Górnym Śląsku w późnym średniowieczu, Łódź 2014, maszynopis pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Leszka Kajzera w Katedrze Archeologii Historycznej Uniwersytetu Łódzkiego, s. 302–310; tam dalsza literatura.

przyrynkową. Nieszczęścia te zahamowały rozwój miasta na prawie 200 lat. W wyniku pierwszego rozbioru Polski w 1772 r. księstwo oświęcimskie znalazło się w granicach Austrii jako część Galicji.

Badacze przypuszczają, iż Oświęcim mógł być otoczony murami obronnymi. Przekazy są nieliczne i enigmatyczne. Ustanowiony specjalny podatek czopowy w 1563 r. przeznaczyc miały władze miasta na ukończenie murowanego obwodu. Prace trwały jeszcze w 1572 r., o czym świadczy informacja o przekazaniu 500 florenów przez kanonika i sekretarza królewskiego Andrzeja Patrycy Nideckiego na wzniesienie bramy i baszty miejskiej. Według mapy z 1563 r. *Ducatus Oswiezensis et Zatoriensis* Oświęcim otaczały mury i wyższe od nich baszty, a w budynkach bramnych nad przejazdem mieściły się jednoizbowe pomieszczenia.



Ryc. 1. Hipotetyczny przebieg murów obronnych Oświęcimia według A. Przybyłoka.

Relikty murowanych umocnień nie zostały dotychczasowo odkryte, za to w kilku miejscach natrafiono na fragmenty fosy miejskiej. Miała ona mieć około 6 m szerokości i 1,5 m głębokości. Według hipotetycznej rekonstrukcji przebiegu obwodu obronnego A. Przybyłoka należałoby ich się spodziewać wzdłuż ul. Sienkiewicza,

poza terenem „naszej” inwestycji. Badacz ten sugerował, iż przy budowie fosy, aby zminimalizować nakład prac ziemnych, wykorzystano w różnych ośrodkach miejskich Górnego Śląska naturalne ciekie i skarpy, w tym również prawdopodobnie i w Oświęcimiu.

Badania archeologiczne

Ul. Sienkiewicza 15²

Nieruchomość pomiędzy kamienicami między ulicami Sienkiewicza 10 od strony południowej i Piastowskiej 7 od strony północnej oraz między dz. nr 330 od strony północno-wschodniej i 312 i 326/2 od strony południowo-zachodniej tworzyła podłużny niezabudowany plac. Wykop pod planowany budynek miał większe od niego wymiary, osiągając 18,5 x 40 m. Przed przystąpieniem do prac ziemnych zainwentaryzowano pozostałości po rozebranej niedawno współczesnej – powojennej zabudowie. Według mieszkańców Oświęcimia i na podstawie dokumentacji fotograficznej część środkową od strony południowej zajmował piętrowy budynek biurowy wzniesiony po II wojnie światowej, a za nim w kierunku północnym parterowy warsztat. Po tym ostatnim pozostała betonowa posadzka o obserwowanych wymiarach 4,2 x 6,0 m. Wzdłuż jej wschodniego boku ułożony był chodnik z płyt betonowych, szeroki na 1,1 m, a za nim utwardzona droga pokryta asfaltem, szeroka na 5,1 m. Na omawianym placu wybudowano jeszcze w narożniku południowo-wschodnim wiatę o wymiarach w świetle 4,9 x 11,9 m, po której pozostał betonowy fundament szeroki na 25 cm i cementowa posadzka. Ponadto widoczne były trzy studzienki kanalizacyjne. Należało się spodziewać, że uwarstwienia na znacznej części badanej nieruchomości będą przemieszane. I tak rzeczywiście było. Do głębokości 1,0–1,5 m zalegały nawarstwienia nowożytnie i współczesne, w tym pozostałości po kanalizacji sanitarnej, a także fundamenty budynków, m.in. części piwnicznej wspomnianego wyżej dawnego biurowca, zbudowanego na planie prostokąta o wymiarach 6,5 x 8,0 m, zaś w części południowej placu po czterech garażach i wykopanych w ich pobliżu dwóch dołach na wapno.

Poniżej zmieniła się sytuacja w części północnej wykopu, od jego północnego skraju na długości 8–11,5 m pojawiła się „nowa” warstwa o miąższości 2–3 cm w postaci polepy, spalenizny, przedzielonych żółtym piaskiem. Było to rozsypisko zniszczonej zabudowy drewnianej po pożarze miasta z 1502 r. Calec w postaci żółtego

² Paweł Tomala, Badania ratownicze podczas budowy domu wielorodzinnego przy ulicy Sienkiewicza w Oświęcimiu, dz. nr 2643/2, 328, 329/2 (AZP 103–49), Łódź 2023, maszynopis; tenże, Badania ratownicze podczas budowy domu wielorodzinnego przy ulicy Sienkiewicza w Oświęcimiu, dz. nr 2643/2, 328, 329/2 (AZP 103–49). Część I i II, Łódź 2024, maszynopis.

zaglinionego iltu pojawił się w narożniku północno-zachodnim już na głębokości 1 m, a w części północno-wschodniej nieco poniżej 2 m. Teren wyraźnie opadał w kierunku południowym – w stronę ul. Sienkiewicza. Za tą warstwą na całej szerokości wykopu, wzdłuż linii wschód–zachód, odsłonięto strop fosy widocznej w postaci ciemnoszarej gliny z próchnicą o szerokości 7 m. Ściany boczne fosy częściowo wzmocniono drewnianymi belkami, każda o grubości 8–10 cm, najdłuższa z nich miała ponad 2,2 m, najkrótsza 90 cm, zaś w partii środkowej o długości 60–70 cm, jedna 40 cm, dodatkowo kołek wbity w ścianę prostopadle do ich przebiegu. Dno fosy sięgało 4,5 m głębokości od powierzchni działki. W części zachodniej, na odcinku 6 m, wbite były pionowo drewniane kołki (łącznie 6) o średnicy około 10 cm. Między 8,3 a 14 m od ściany wschodniej odkryto rząd czostków (łącznie 31 pali) o zachowanej długości od 0,4 do 1,5 m, ustawionych pod kątem 30 stopni w kierunku południowym. Poniżej dna, do głębokości 1,2 m zalegała warstwa szarosiwej gliny, dołem z wytrąceniami żelazistymi, poniżej pojawiła się ciemnoszara glina ze szczątkami próchnicznymi. Na tę warstwę natrafiono też w poprzedzających inwestycję trzech odwiertach geologicznych usytuowanych w narożach wykopu. Potwierdziły się przypuszczenia A. Przybyłoka o wykorzystywaniu cieków przez budowniczych do formowania urządzeń wodnych otaczających średniowieczne miasta. Już pod koniec XV w. zaczęto fosę wykorzystywać jako wysypisko śmieci i być może próbowano wytyczyć przez nią ścieżkę prowadzącą z miasta. Świadczy o tym warstwa drobnych gałęzi i ścierek drewna zalegające między 12 a 16 m, licząc od profilu zachodniego. Po pożarze miasta w 1502 r. fosa nie stanowiła już realnej przeszkody na ówczesnym polu walki, utrudniając komunikację mieszkańców, została zasypana, a teren wyrównano zgłiszczami.

Za fosą teren wyraźnie się obniżał. Zapewne mamy tu do czynienia z początkiem naturalnej skarpy. Wraz z dziewiętnastowieczną zabudową wzdłuż obecnej ul. Sienkiewicza starano się „podnieść” działki od strony wewnętrznej warstwami brunatnoszarego, ciemnoszarego piasku z gruzem lub bez.

Ul. Piastowska³

W części zachodniej dz. nr 316/2, wzdłuż ul. Piastowskiej, na początku XX w. (?) wybudowano parterowy podpiwniczony budynek na planie prostokąta o wymiarach 10,7 x 18 m, nakryty dachem dwuspadowym, należący wraz ze sklepem do żydowskiej rodziny Abrahama Fuchsa. Od frontu prowadziły do wnętrza dwa otwory wejściowe, a od podwórza jedno. Podpiwniczenie składało się z dwóch

³ Tenże, Badania ratownicze podczas budowy domu usługowo-mieszkalnego wraz z przebudową infrastruktury technicznej przy ulicy Piastowskiej 11 w Oświęcimiu, dz. nr 2313, 316/2 (AZP 103–49), Łódź 2024, maszynopis.

lokalności rozdzielonych murem grubym na 1 m – pierwsze wraz z korytarzem skomunikowanym z wnętrzem budynku zajmowało część północną, drugie, z wejściem od zewnątrz, z czterema pomieszczeniami (w jednym z nich znajdowały się pozostałości po piecu do wypieku macy), partię południową. Wejścia do piwnic zamknięto arkadowym odcinkiem łuku, północne o szerokości około 2,4 m, południowe 1,8 m poprzedzone drewnianą przybudówką o tej samej szerokości, długą na 2,9 m, sięgającą głębokości posadowienia muru, prawdopodobnie rozebrano ją po II wojnie światowej i zasypano brunatnoszarą gliną. Poziom użytkowy piwnicy wyłożono posadzką ceglana ułożoną bezpośrednio na calcu. W części północnej zarejestrowaliśmy pozostałości po piwniczce wymurowanej z cegły, nakrytej sklepieniem odcinkowym, szerokiej w świetle na 1,67 m, o ścianach wymurowanych na długość cegły (310 mm). Ślady węgla na ścianach świadczą, iż wykorzystano ją jak skład opału. Fundamenty budynku, o murach pełnych, grubych na 62 cm, posadowiono bezpośrednio na calcu – żółtym zailonym piasku, baz ławy fundamentowej, w wykopach wąskoprzestrzennych, na głębokość 2,4 m. Wymurowano je z cegły o uśrednionych wymiarach 300–310 x 145–147 x 62–65 mm, w wiązaniu naprzemiennych warstw główkowych i główkowych, łącząc je zaprawą wapienną.

Od strony podwórza działka 316/2 nie była zabudowana. Na środku rosnęło drzewo, ponadto znajdowały się tam dwie studzienki kanalizacyjne oraz kanał sieci c.o. Do głębokości 1,5 m zalegały współczesne warstwy przemieszane – budowlane, rozbiórkowe i niwelacyjne: brunatnoszarej ziemi z drobnym i średnim gruzem ceglany, różnego rodzaju śmieciami. Wśród zabytków pozyskanych z tej warstwy należy wymienić m.in. butelki po alkoholu z XXI w. Poniżej głębokości 1,5 m odkryto skraj fosy miejskiej. Opad warstw w kierunku wschodnim świadczy, iż zasadnicza część fosy znajduje się już na sąsiedniej działce nr 319, bezpośrednio pod stojącym na niej budynkiem mieszkalnym. W części południowo-wschodniej na dnie odsłonięto drewnianą ścianę (?) ułożoną z belek o długości dochodzącej do 1,95 m, ściętych według badań dendrochronologicznych pod koniec XIII w.

Po naszych badaniach archeologicznych nasuwają się dwa pytania. Pierwsze – jaką faktycznie powierzchnię zajmowało średniowieczne miasto, na pewno mniejsze, niż rekonstruuje je A. Przybyłok. Fosa była nie tylko obiektem obronnym, ale jednocześnie granicą miasta, gdzie obowiązywały odrębne prawa niż na obszarze pozamiejskim, które zapewne wykorzystywano pod rolnictwo lub ogrodnictwo czy hodowlę. Podziały te, nawet po zasypaniu fosy, nadal obowiązywały, o czym świadczy ścieżka czy też uliczka zaznaczona na planach z 1845 i 1884 r. Drugie – czy Oświęcim posiadał pełny murowany obwód obronny. Miasto usytuowane jest na wzgórzu, o znacznym, nawet powyżej 10 m przewyższeniu w stosunku do otaczającego terenu. Być może umocnienia obronne ograniczono tylko do przejazdów bramnych. Prawdopodobnie fosa i przewyższenie wystarczyły do zabezpieczenia mieszkańców. Tak postąpiono częściowo np. w Sieradzu.



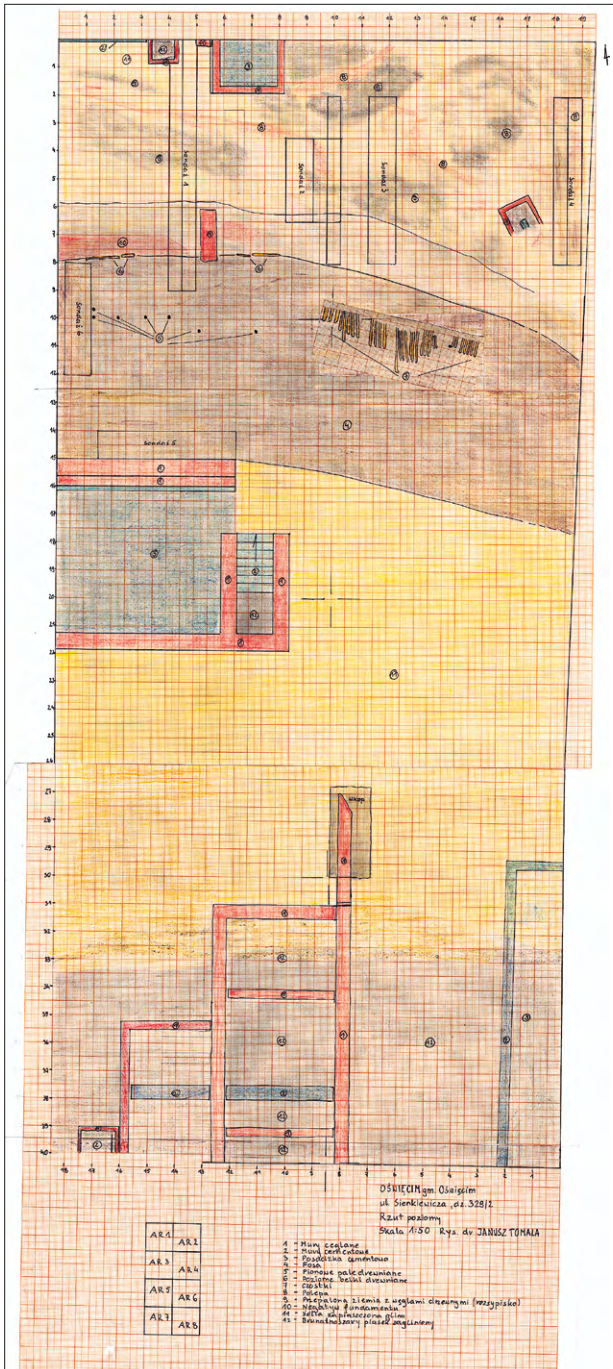
Ryc. 2. Plan Oświęcimia z 1845 r.



Ryc. 3. Plan Oświęcimia z 1884 r.



Ryc. 4. Ulica Sienkiewicza, zdjęcie wykopu od strony zachodniej z zarysem fosy.



Ryc. 4a. Ulica Sienkiewicza, dokumentacja rysunkowa z badań – rzut poziomy odkrytych relikwów zabudowy współczesnej murywanej i średniowiecznej drewnianej w fosie.



Ryc. 5. Ulica Sienkiewicza, zdjęcie wschodniego profilu fosy.



Ryc. 6. Ulica Sienkiewicza, zdjęcie zachodniego profilu fosy.



Ryc. 7. Ulica Sienkiewicza, zdjęcie umocnień wzdłuż krawędzi fosy.



Ryc. 8. Ulica Sienkiewicza, zdjęcie czostków od strony północnej.



Ryc. 9. Ulica Piastowska, zdjęcie profilu zachodniego fosy.



Ryc. 10. Ulica Piastowska, zdjęcie dna fosy z relikdami umocnień drewnianych.

Tomala P., Badania ratownicze podczas budowy domu wielorodzinnego przy ulicy Sienkiewicza w Oświęcimiu, dz. nr 2643/2, 328, 329/2 (AZP 103-49), Łódź 2023, maszynopis.

Tomala P., Badania ratownicze podczas budowy domu wielorodzinnego przy ulicy Sienkiewicza w Oświęcimiu, dz. nr 2643/2, 328, 329/2 (AZP 103-49). Część I i II, Łódź 2024, maszynopis.

Summary

Oświęcim first appeared in historical records in 1179. In 1284, a mayor was mentioned, which may indicate that the town already possessed town privileges. Its development accelerated when, following the division of the Cieszyn demesne, it became the seat of Prince Władysław in 1316.

Scholars speculate that Oświęcim may once have been encircled by defensive walls, though the surviving sources are scarce and ambiguous. In 1563, a special liquor excise tax was imposed, intended for the completion of the brick perimeter, and the work was still in progress in 1572. A map from 1563, *Ducatus Oswiecensis et Zatoriensis*, depicts Oświęcim as enclosed by walls with towers rising above them, while the gatehouses contained single-room chambers above the passageways.

Although no remains of the brick fortifications have yet been discovered, fragments of the town moat have been identified in several locations. The moat is thought to have been about 6 metres wide and 1.5 metres deep. According to A. Przybyłok's hypothetical reconstruction of the defensive perimeter, they should be expected along Sienkiewicza Street, outside the area of "our" investment. Przybyłok also suggested that, in order to reduce earthworks, natural watercourses and slopes were often utilised in Upper Silesian urban centres – probably including Oświęcim – when constructing moats.

The archaeological findings raise two key questions. The first concerns the actual extent of the medieval town. The moat functioned not only as a defensive structure but also as a boundary demarcating an area governed by different laws than the surrounding non-urban land, which was likely used for agriculture, horticulture, or animal husbandry. These divisions persisted even after the moat had been filled in, as shown by the path or street marked on maps from 1845 and 1884. The second question is whether Oświęcim ever possessed a complete brick defensive circuit. The town is situated on a hill, rising more than 10 metres above the surrounding terrain. It is therefore possible that the fortifications were limited to the gateways, while the moat and the natural elevation provided sufficient protection for the inhabitants.

Keywords: Oświęcim, historical archaeology, urban archaeology, urban defense facilities, archaeological and architectural research

Janusz Tomala
e-mail: januszt56@gmail.com

Paweł Tomala